

FAHREDDİN RÂZÎ'NİN İ'CÂZ DÜŞÜNCESİNDE BİR KIRILMA NOKTASI OLARAK SARFE TEMÂYÜLÜ TARTIŞMASI

Mehmet Zülfi CENNET

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı,
zbhcennet@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9197-3817>

Article Types / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi

27/09/2021

Accepted / Kabul Tarihi

22/12/2021

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1001707>

FAHREDDİN RÂZÎ'NİN İ'câz Düşüncesinde Bir Kırılma Noktası Olarak Sarfe Temâyülü Tartışması

ÖZ

Fahreddin Râzî'nin geride bıraktığı ilmî mirası anlamaya dönük birçok ilmî ve akademik araştırma yapılmıştır. Bu araştırma alanlarından biri de Kur'an'ın i'câz yönünün ne olduğu meselesinin tartışılmasıdır. Yapılan araştırmalarda Râzî'nin sarfe teorisine hiçbir şekilde meyiletmediğini söyleyenler olduğu gibi sarfeyi bir i'câz yönü olarak kabul ettiğini söyleyenler de olmuştur. Ancak bu araştırmalardaki genel sorun, müellifin eserlerinden sadece bir kısmının kullanılmış olması ve konuya dair bilgilerin te'lif kronolojisi göz ardı edilerek işlenmesidir. Bu nedenle çalışmada Râzî'nin i'câz meselesini ele aldığı ve konuya dair farklılık arz eden bütün eserleri incelenerek daha bütüncül bir yöntem takip edilmiştir. Ayrıca eserlerinin yazıldığı kronoloji de dikkate alınmış ve süreç içinde müellifin i'câz düşüncesindeki değişimin izleri ilgili eserlerinde adım adım takip edilerek metin kurgulanmıştır. Bu çalışma, Râzî'nin en son benimsediği görüşü belirleyerek i'câz düşüncesi etrafında oluşan tartışma zeminine ilmî bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Râzî, telif hayatının ilk dönemlerinde yazdığı eserlerinde sarfe teorisine karşı ciddi eleştiriler getirirken daha sonraki dönem eserlerinde bu eleştiri tonunu biraz daha yumuşatmış hatta neredeyse tamamen sonlandırmıştır. Daha da önemlisi inkârcılara karşı, Kur'an'ın mu'ciz olduğu hedefine odaklanan Râzî'ye göre; ister bizâtihi Kur'an'ın dilsel yapısından olsun ister sarfe ile olsun her iki durumda da Kur'an mu'cizdir ve ona karşı muâraza edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: İ'câz, Mu'cize, Sarfe, Tahaddî, Fahreddin Râzî.

THE DISCUSSION ON SARFE TRENDS IN LACONIC PHILOSOPHY OF FAKHRADDIN AL-RAZI

ABSTRACT

Several scientific and academic studies have been conducted to understand the scientific legacy of Fakhraddin al-Razi. Certain studies were on the discussion of the laconic aspects of Qur'an. Among these studies, some argued that Razi was not inclined towards the sarfe theory, while others claimed that he accepted sarfe as a laconic aspect. However, the general problem was the fact that these studies employed only certain works of the author, and scrutiny of the data without publication chronology. Thus, the present study adopted a more holistic method, and all works of Razi where he addressed laconic topics were analyzed in the study. Furthermore, the chronology of his works was also taken into account, and the changes in the author's approach to laconic elements in Qur'an were traced in these works. The present study aims to contribute to the literature on the discussion laconic philosophy by determining the final views of Razi on the topic. Razi's initial works seriously criticized sarfe, it was observed that the tone of his criticism softened in later works, and even almost completely disappeared. More importantly, according to Razi, who focused on the goal that the Qur'an is miraculous against deniers, whether it is the linguistic structure of the Qur'an itself or by means of sarfe, the Qur'an was miraculous and could not be disputed.

Keywords: Laconical (i'câz), miracle, sarfe, tahaddî, Fakhraddin al-Razi.

GİRİŞ

İslâmî ilimlerin ve İslâmî düşüncenin çeşitli alanlarıyla alakalı Fahreddîn Râzî'nin (ö. 606/1210) birçok eser te'lif etmiş olması ve eserlerinin kahir ekseriyetinin günümüze kadar ulaşarak Râzî'ye isnadında herhangi bir problemin bulunmaması, bu açıdan araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Ancak Râzî'nin farklı dönemlerde te'lif ettiği eserlerde bazı meseleler hakkında tekdüze bir fikre sahip olmayışı, alanda çalışan araştırmacıların sağlıklı bir neticeye varmasını zorlaştırmaktadır. Kendisine ait olmasına rağmen aynı konu hakkında ilk dönemlerde yazmış olduğu eserler ile son dönemlerde yazmış olduğu eserler arasında fikri bir değişim söz konusudur. Dolayısıyla bazı konulardaki görüş farklılığı veya zıtlığı, Râzî hakkında birbirinden farklı değerlendirmelere sebebiyet vermiştir. Spesifik bir konu ekseninde eserleri incelendiğinde veya herhangi bir konu üzerinde derinlikli yapılan araştırmalarda Râzî'nin farklı dönemlerde yaşadığı fikrî dönüşüme dair bir takım bilgiler edinmek mümkündür.¹ Bu fikrî değişim olgusunun bir neticesi olarak kelâma dair Râzî'nin yazdığı ilk dönem eserleri, klasik Eş'arî bir içeriğe sahiptir.² Telif hayatının orta dönemlerinde yazdığı eserlerinde ise Eş'arî düşüncenin yanı sıra Aristo mantığını da kelâma dâhil ederek kelâmî meseleleri savunma yoluna gitmiştir. Sonraları kelâmî eserlerden daha çok felsefe, mantık, tıp ve sihir muhtevalı eserler te'lif etmiştir. Bir sonraki aşamada ise kelâm ve felsefeyi sentezleyerek kelâmî eserler vermeye başlamıştır.³

Râzî'de meydana gelen söz konusu düşünsel farklılaşmanın kronolojisi göz ardı edilerek onun herhangi bir konuya dair düşüncesini belirlemeye çalışmak, araştırmacıları sağlıklı bir neticeye götürmeyecektir. Ayrıca Râzî özelinde herhangi bir mesele araştırıldığında ilgili meselenin işlendiği bütün eserlerini ve bu eserlerin te'lif kronolojisi dikkate alınarak konuyu çalışmak, daha bütüncül ve doğru neticeye varmayı kolaylaştırıcı bir yöntem olacaktır. Esasında bu yöntem, Râzî'nin düşünce sistemini belirlemede temel ölçüt olabileceği gibi aynı zamanda bütün ilmî ve akademik araştırmaların olmazsa olmaz bir kriteri olduğunu da söylemek mümkündür.

Tüm bu kaygılardan hareketle Râzî'nin i'câz düşüncesi konusunda daha bütüncül bir sonuca varmak için müellifin bütün eserlerini kapsayacak derecede araştırmanın sahası, olabildiğince geniş tutulmaya gayret edildi. Diğer taraftan i'câzü'l-Kur'ân anlayışının konu edildiği eserlerin te'lif kronolojisi de esas alınarak Râzî'nin i'câz düşüncesindeki değişimin izlerini eserlerinde büyük bir titizlikle takip edilerek araştırma oluşturulmaya çalışıldı. Râzî'nin ilgili konuya dair diğer eserlerine yaptığı atıflar ve ele aldığı bazı sûre tefsirlerinin sonlarında te'lif tarihinin yazılmış olmasının yanı sıra “Fahredden er-Râzî Eserleri Kronolojisi”⁴ isimli makale de eserlerinin te'lif kronolojisi konusunda büyük oranda işimizi kolaylaştırdı. Râzî'nin eserleri üzerinde yaptığımız araştırma neticesinde teorik i'câzü'l-Kur'ân anlayışına dolayısıyla sarfe nazariyesine dair bilgilerin yer aldığı eserlerin ve sûrelerin büyük oranda şunlar olduğu ortaya çıkmıştır:

İ'câzü'l-Kur'ân Konusunun İşlendiği Eserlerinin Te'lif Kronolojisi	
Nihâyetü'l-İcâz fî dirâyeti'l-i'câz	(574-575)
Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl	(575-576)
el-Muhassal fî ilmi'l-usûl	(585-590)
Bakara sûresi	(595'ten öncedir)
er-Riyâzü'l-mûneka fî ârâi ehli'l-ilm	(595-601)
İsrâ sûresi	(601 Muharrem)

1 Mesela “Âlemin kıdemi ve hudusu” konusunda bkz. Muhammed Salih Zerkan, *Fahredden er-Râzî ve arâuhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye* (Kahire: Dâru'l-fikr, 1963), 358-383.

2 Fahreddîn Râzî'nin *el-İşâre fî usûli'l-kelâm* isimli eseri, bu durumun en iyi örneğini oluşturmaktadır.

3 Shihadeh Ayman, *Fahredden er-Râzî'nin Gayeci Ahlâkı*, çev. Selime Çınar- Kübra Şenel (İstanbul: Nobel Yayınları, 2016), 21-26.

4 Eşref Altaş, “Fahredden er-Râzî Eserleri Kronolojisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî*, ed. Ömer Türker-Osman Demir (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 91-158.

Yûnus sûresi	(601 Recep)
Hûd sûresi	(601 Recep)
Tûr sûresi	(603 ve sonrası)
el-Me'âlim fî usûli'd-dîn	(605)

Bu tablo ile ilgili birkaç hususun belirtilmesinde fayda mülâhaza edilmektedir. Bakara sûresi için tabloda yaklaşık olarak 595'ten öncedir ifadesi kullanıldı. Çünkü Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin tefsirinde verilen ferâğ kaydında bu sûrelerin hicrî 595'te yazıldığı ifade edilmektedir.⁵ Buradan hareketle te'lif tarihi kesin olarak bilinen bu iki sûrede Râzî, daha önce yaptığı tefsirî yorumlara yönelik Bakara sûresine birtakım atıflarda bulunmaktadır.⁶ Bu metin içi okumalardan hareketle Bakara sûresinin hicrî 595 ve öncesinde yazılmış olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde Yûnus ve Hûd sûrelerinin tefsirinde verilen ferâğ kaydında bu iki sûrenin hicrî 601 Recep ayında bitirildiği kaydedilmektedir.⁷ Ancak Hûd sûresinin tefsiri incelendiğinde birçok yerde Yûnus sûresinde yapılan tefsirî yorumlara atıf yapılmaktadır.⁸ Dolayısıyla tablodaki Hûd ve Yûnus sûrelerinin sıralaması da bu bilgilerden hareketle belirlendi.

Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebir*'inde özellikle tehaddî ayetlerinin tefsirinde i'câzü'l-Kur'ân ve sarfe nazariyesine dair birtakım bilgiler verdiği bilinmektedir. Tehaddî ayeti olması hasebiyle konu hakkındaki fikirlerini kronolojik açıdan en son zikrettiği Tûr sûresinin tefsirini Râzî'nin ne zaman te'lif ettiği hususunda herhangi bir ferâğ kaydı bulunmamaktadır. Ancak Tûr sûresinde yapılan metin içi okumalarda müellifin daha önce Zümer sûresinde tefsirini yaptığı bir ayetin yorumuna Tûr sûresinde atıfta bulunmuş olması,⁹ sûrenin muhtemel te'lif tarihini belirlemeyi mümkün kılmaktadır. Zira Zümer sûresinin tefsirinde verilen ferâğ kaydında sûrenin hicrî 603'te tamamlandığı bilgisi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle Râzî'nin, Tûr sûresini hicrî 603 ve sonrasında tefsir ettiği ortaya çıkmaktadır.¹⁰ İ'câz meselesinin konu edildiği sûre ve eserlerinin te'lif tarihlerini belirlemeye dönük yapılan tahliller ve değerlendirmelerden hedeflenen temel gaye, tarihsel süreçte Râzî'nin i'câzü'l-Kur'ân konusunda dönemsel bazda geçirdiği düşünsel değişimin kronolojisini ortaya koymaktır. Akabinde i'câz meselesinde Râzî'nin benimsediği en son düşüncesini belirlemektir.

İslâmî ilimler, İslâmî düşünce ve bazı felsefî meseleler konusunda Fahreddin Râzî'nin ne düşündüğü sorusu, birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve geniş bir Râzî literatürü oluşturmuştur. Râzî üzerinde oluşan bu müktesebatın bir parçasını oluşturan i'câz düşüncesi konusunda Türkiye akademiyasında da yüksek lisans, doktora ve makale düzeyinde büyük emek mahsulü araştırmalar yapılmıştır.¹¹ Ancak yapılan söz konusu araştırmaların genelinde Râzî'nin tarihî süreçte geçirdiği düşünsel değişimin meselelere yansıma biçiminin çok fazla dikkate alınmadığı düşünülmektedir. Bazı çalışmalarda yöntem olarak Râzî, *kesinlikle her açıdan sarfeyi reddediyor* ön kabulünden hareket edilmiştir. Daha da önemlisi Râzî'nin i'câz konusuyla alakalı yazdığı bütün eserlerinin görülmediği hatta bazı çalışmalarda, müellifin bir iki eseriyle yetinildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca eserlerinin te'lif kronolojisinin de göz ardı edilerek bilgilerin sunulduğu görülmektedir. Dolayısıyla Râzî'nin i'câz anlayışının işlendiği söz konusu çalışmalarda birtakım eksikliklerin ve konuya dair yanlış anlamaya yönlendirici neticelerin ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle Râzî'nin i'câz anlayışıyla alakalı söz konusu problemlerin varlığı dikkate alındığında böyle bir çalışmanın yapılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

5 Fahrüddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 9/162, 11/124.

6 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 7/164, 9/77, 192, 208.

7 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/183, 18/84.

8 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/195, 202, 203.

9 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 28/270.

10 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27/25.

11 Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Kur'ân'ın Belâğatı ve İ'câzü Üzerine* (Erzurum: Ekev Yay., 2001), 129; İhsan Kahveci, *Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân* (Sakarya: SÜSBE, Doktora, 2001), 129-140; Enver Arpa, "İ'câzü'l-Kur'ân Konusuna Farklı Bir Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (01 Nisan 2002), 81-107; Mehmet Emin Yurt, *Fahreddin Râzî'ye Göre İ'câzü'l-Kur'ân (Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Bağlamında)* (Ankara: Gece Akademi, 2018), 74-75, 145-146, 169-171, 197-198; İbrahim Halil Erdoğan, *Nübüvvetin İspatı Bağlamında Fahreddin er-Râzî'nin İ'câzü'l-Kur'ân Görüşü* (Kayseri: EÜSBE, 2017), 11, 161, 163-164.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İ'câz kelimesi, kelâm ve tefsir ilminde nübüvvetin ispatı bağlamında kavramsallaşan bir kelimedir. Bu lafzın kavramsal anlamından önce asli maddesinin içerdiği anlamların temel lügat eserlerinde tespit edilmesi önemlidir. Tespit edilen lügat mananın terim mana ile olan ilişkisi, kavramın dildeki kullanımını ve anlam çerçevesini belirlemede önemli bir etkiye sahiptir.¹² Bu anlamda i'câz, mu'cize ve diğer ilgili kavramların köken harflerine bakıldığında “ز-ج-ع” harflerinden oluştuğu görülmektedir. Dil ve edebiyat âlimi İbn Fâris (v. 395/1004), bu harflerden iki aslî kök kelimenin oluştuğunu söylemektedir. *Biri*; kudretin zıddı olan âcizlik ve zayıflık anlamında “عَجَزَ” kelimesidir. *Diğeri* ise insanın veya bir şeyin gecikmesi, bir şeyin âhirinde bulunması anlamında “عَجَزَ” kelimesidir.¹³

Kök kelimenin söz konusu ikinci anlamını belirlemeye yönelik Arap kelimelerinde şu kullanımlar mevcuttur. Mesela; kişinin gövdesini ayakta tutan en güçlü organlarından biri olan baldırı için “عَجَزَ الرَّجُلُ/adamın baldırı”; karanlığın en güçlü olduğu zaman dilimi için “عَجَزَ اللَّيْلُ/gecenin son anı”; hurma ağacını taşıyan en kuvvetli kısmı olan gövdesi için “عَجَزَ النَّخْلُ/hurma ağacının gövdesi” ifadeleri kullanılmaktadır. Söz konusu kalıp ifadeler, “ز-ج-ع” kök kelimesinin ikinci anlamı çerçevesinde değerlendirilir. Dikkat edildiğinde hepsinin ortak anlam paydası, güçlü ve kuvvetli değildir. Zira aynı kök harflerden oluşan iki kelimenin birbirine zıt iki anlamı (zayıf-kuvvetli) barındırması, i'câzî'l-Kur'ân konusu açısından manidardır. Çünkü “ز-ج-ع” harflerinden oluşan ve iki zıt anlamı içeren kök kelime, meydan okuma ve muhatapı âciz bırakma olayında tarafların durumunu da zımnen ortaya koymaktadır.¹⁴

Nitekim i'câz olayında âciz ve güçsüz bırakılan muhatap, aynı zamanda meydan okumaya konu olan alanda güçlü biridir. Çünkü sadece güçlü olan kişiye meydan okunduğunda anlamlı olur. Aksi halde zayıf olan bir kişiye karşı meydan okuyarak onu mağlup etmek, bir üstünlük değildir. Bu nedenle Kur'ân ile yapılan tehdîde öncelikle toplumda fesâhat ve belağat konusunda güçlü olanlar muhatap alınmıştır.¹⁵ Netice itibarıyla “ز-ج-ع” kök kelimesinin etimolojik anlamıyla alakalı bir açıdan birbirine zıtlık teşkil eden her iki anlamın, hitap-muhatap ilişkisi açısından i'câz kavramıyla olan anlam boyutu da anlaşılabilir oldu.

İ'câz (عَجَزَ) kavramı, “عَجَزَ” kök kelimenin if'âl formunun mastarı olup cumhur ulemâ nezdinde ıstılâhî olarak şöyle tanımlanmıştır: “Lafiz ve mana yönünden Kur'ân'ın sahip olduğu üstün vasıfları itibarıyla tehdîde bulunması karşısında insanların ve cinlerin benzerini getirmekten âciz kalmalarıdır.”¹⁶ Ancak cumhur ulemânın benimsediği bu i'câz anlayışı karşısında dil ve belağat açısından Kur'ân'ın i'câz düzeyinde olmadığını iddia eden âlimler de olmuştur.¹⁷ İkinci görüşü benimseyenlere göre Kur'ân'ın mu'ciz yönü sarfedir. Lügat anlamı itibarıyla “engel olmak, mani olmak ve bir şeyi/kişiyi yöneldiği taraftan çevirmek gibi manalara gelen sarfe kelimesini,¹⁸ ıstılâhî açıdan şöyle özetlemek mümkündür: Kur'ân'ın, bizâtihi mu'ciz olmadığını ve onun bir benzerini getirme konusunda Allah, insanları ona karşı muâraza etmekten menetmemiş olsaydı Arap edipleri, Kur'ân'ın benzerini getirebileceklerdi. Dolayısıyla sarfe teorisine göre bu engellenme hali (sarfe), Kur'ân'ın i'câz yönü olarak kabul edilmektedir.¹⁹

12 Salâh Abdülfettâh Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Ammâr, 1993), 17.

13 İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğâ*, thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979), 4/232-233; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr, Muḥammed Aḥmed Ḥasbullâh, Hâşim Muḥammed eş-Şâzeli (Kahire: Dâru'l-Me'arif, t.y), 2/1099-1100; Şihâbuddin Ahmed Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muḥammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 3/31; Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzü'l-Kur'ân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/403-406.

14 Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, 19-20; Fethi Ahmet Polat, “Bir İ'câzü'l-Kur'ân İddiası: Sarfe”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* III/3 (2003), 188-189.

15 Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, 21.

16 Muḥammed Abdulazîm Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l Fikr, ty.), 2/238; Said Ramazan Bûtî, *Min revâi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Mektebetü'l-Fârâbî, 1975), 125.

17 Abdülkerim Hâtib, *İ'câzü'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974), 364; Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, 103-131.

18 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/1040-1043; Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, 2/332; Hacımüftüoğlu, *Kur'ân'ın Belâğatı ve İ'câzi Üzerine*, 119-127; İbrahim b. Mansur Türkî, “el-Kavl bi's-sarfe fi i'câzi'l-Kur'âni'l-Kerim”, *Mecelletü Camiati Ümmi'l-Kura* 2 (2009), 157; Yusuf Şevki Yavuz, “Sarfe”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/140.

19 Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/301; Hâtib, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 364-365; Türkî, “el-Kavl bi's-sarfe fi i'câzi'l-Kur'âni'l-Kerim”, 161; Polat, “Bir İ'câzü'l-Kur'ân İddiası: Sarfe”, 197.

Kur'ân, Hz. Peygamber'in risâlet'ini inkâr edenlere karşı meydan okumuş, onlardan Kur'ân'ın tümünün, on sûresinin veya bir sûresinin benzerini getirmelerini istemiştir. Fakat muhataplar, nüzül döneminden günümüze değin bu meydan okuma karşısında âciz kalmış ve herhangi bir muârazaya da yeltenememişlerdir. İşte Kur'ân'ın onları bu şekilde âciz bırakmış olması, Kur'ân ilimleri literatüründe *i'câzü'l-Kur'ân* diye ifadeedilmektedir.²⁰

Râzî, Kur'ân'ın meydan okumasını, şuna benzetir: Bir kişi, yazdığı eseriyle arkadaşına meydan okuyarak şöyle der: “Bana bunun bir benzerini getir!” Arkadaşı getiremeyince, bu durumda kitabın yarısının bir benzerini getirmesini ister. Onu da getiremeyince dörtte birinin benzerini getirmesini ister. O da olmayınca hiç olmazsa kitapta anlatılan herhangi bir meselenin benzerini getir, der. İşte Kur'ân'ın takip ettiği bu yöntem, meydan okumada en nihaî nokta olup muhatapların muhtemel mazeretlerini de izâle eder.²¹

2. RÂZÎ'NİN İ'CÂZ ANLAYIŞI: SARFE ELEŞTİRİSİNDEN SARFE KABULÜNE

Araştırmanın ana konusunu oluşturan bu kısımda Râzî'nin i'câz anlayışı, üç alt başlık şeklinde tasarlanmıştır. Her bir başlıkta i'câz konusunda müellifin dönemsel fikrî değişimi, ilgili eserleri incelenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla bu üç başlıkta, sarfe nazariyesine sert eleştiriler yapan Râzî'den süreç içinde sarfe nazariyesini de bir i'câz vechi olarak kabul eden bir Râzî'ye dönüşümün serüveni belirlenecektir.

2.1. FESÂHATI YÖNÜYLE KUR'ÂN'IN MU'CİZ OLUŞU VE SARFE ELEŞTİRİSİ

Fahreddin Râzî, tefsir ansiklopedisi düzeyinde ayet yorumlarını ihtiva eden “Mefâtihü'l-Ğayb/et-Tefsîrül-kebîr” gibi hacimli bir tefsir yazmasına rağmen Kur'ân ilimlerine dair müstakil bir eser yazıp-yazmadığı hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ulûmü'l-Kur'ân'ın önemli bir konusunu teşkil eden i'câz meselesini Râzî, belâgat özellikle de kelâmıla alakalı eserlerinde kelâmî bir problem olarak tartışmaktadır. Nitekim ilgili kelâm eserlerinin nübüvvet bahsinde, Kur'ân'ın mu'cize oluşunu ve dolayısıyla i'câz yönünü, Hz. Peygamberin nübüvvetinin doğruluğuna delil oluşturma açısından ele almaktadır.

Râzî, Kur'ân'ın i'câzına ve fesâhatine yönelik erken dönemde yazdığı *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli eserinin girişinde şöyle bir başlık açar: “أَنَّ الْقُرْآنَ مَعْجَزٌ وَأَنَّ الْإِعْجَازَ فِي فَصَاحَتِهِ” *Kur'ân mu'cizdir ve i'câzi, fesâhatindedir.*” Bu eserin girişinde konuya dair attığı başlığa dikkat edildiğinde Râzî, Kur'ân'ın *mu'ciz yönünün fesâhat olduğunu* hemen başlıkta açıkça ifade etmektedir. Mu'ciz oluşunun delili ise benzerini getirme konusunda Araplara meydan okunduğu halde onların bu çağrı karşısında yetersiz kalmalarıdır. Şayet güçleri yetmiş olsaydı, Kur'ân'ın bir benzerini getirmekten geri durmaları imkânsızdı.²² Benimsediği fesâhat dışında Kur'ân'ın i'câz yönü konusunda literatürde dört temel görüşün var olduğunu ifade eden Râzî, her bir görüşü kısaca değerlendirerek bunların mu'ciz yönü olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. İlk olarak sarfe görüşünü mu'tezilî âlim Ebû İshâk İbrâhîm Nazzâm'a (ö. 231/845) nispet ederek konuya giriş yapmaktadır. Ancak burada Nazzâm'ın sarfe görüşü, *Nihâyetü'l-icâz*'de ele alındığı biçimiyle diğer görüşlere nazaran daha ayrıntılı ele alınacaktır. Böylece sarfe görüşü karşısında Râzî'nin duruşu daha iyi anlaşılabilir. Kur'ân'ın i'câz yönüyle alakalı söz konusu dört temel görüş şöyledir:

1- Nazzâm'a göre Allah, nübüvveti delil olsun diye Kur'ân'ı indirmedir. Aksine diğer ilâhî kitaplar gibi helâli, haramı ve sair hükümleri açıklamak için Kur'ân'ı indirmiştir. Allah, Kur'ân'ın benzerini getirme konusunda Arap ediplerini engellediği ve onlardaki ilmi de yok ettiği için Kur'ân'a karşı muâraza edemediler. Râzî, “سارفة على فساد ذلك وجوه ثلاثة”/sarfenin geçersizliğine üç vecih delalet eder” diyerek Nazzâm'ın öne sürdüğü sarfe düşüncesinin tutarsız olduğunu üç açıdan temellendirmektedir:²³

20 Hâlidî, *el-Beyân fî İ'câzi'l-Kur'ân*, 5.

21 Râzî, *Mefâtihü'l-Ğayb*, 2/128.

22 Fahrüddin Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*, thk. Bekrî Şeyh Emin (Beyrut: Darü'l-İlmi lil-Melayîn, 1985), 78.

23 Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, 79.

a) Nazzâm'ın iddia ettiği üzere şayet daha önce Kur'an'ın benzerini getirebilme gücüne sahip iken Allah tarafından engellenerek muâraza etmekten âciz bırakılmış olsalardı Arap ediplerinin, Kur'an'ın fesâhatini yüceltmemeleri gerekirdi. Aksine daha önce güçleri dâhilinde olan bu durum karşısındaki acziyetlerine hayret etmeleri, daha doğru olurdu. Bu, şuna benzer ki bir peygamber, kavmine Allah'ın elçisi olduğuna yönelik mu'cizesini şöyle anlatır: “Mu'cizem şu anda elimi başımın üstüne koymamdır ve sizin bunu yapamamanızdır.” İddia edildiği gibi olay gerçekleştiğinde bu durumda kavminin şaşkınlığı, ilgili peygamberin elini başımın üstüne koymasına değildir. Asıl hayretleri, kendilerinin daha önce yaptıkları normal bir şeyi yapmaktan âciz kalmalarıdır. Kur'an'ın, Arapları âciz bıraktığına dair aktarılan bilgilerden kesin olarak biliyoruz ki Arapların hayret ve şaşkınlıkları, daha önce yapabildikleri bir şeyi yapamamalarına değildir. Aksine şaşkınlıkları bizzat Kur'an'ın fesâhatine yöneliktir. Dolayısıyla buna göre Nazzâm'ın iddia ettiği sarfe teorisi, tutarsız ve geçersiz olmaktadır.²⁴

b) Kur'an, tehadîde bulunmadan önce iddia edildiği gibi şayet Arap kelâmı (şiiir-hitabet), Kur'an'ın fesâhatine benzer olmuş olsaydı Arapların bu meydan okumaya bir karşılık vermeleri gerekirdi. Diğer taraftan tehadî öncesi Arap kelâmı ile tehadî sonrası Arap kelâmı arasındaki fark, Kur'an ile tehadî sonrası Arap kelâmı arasındaki fark gibi olmalıydı. Ancak mesele, gerçeğinde böyle olmadığına göre Nazzâm'ın iddia ettiği sarfe teorisi de yine tutarsız ve geçersiz olmaktadır.²⁵

c) Kur'an'ın meydan okumasına karşı Arapların muârazada kullanabilecekleri bilgilerin kendilerinden alınarak unutturulduğu şeklindeki sarfe iddiasına gelince bu da tutarlı ve makul değildir. Çünkü tehadî öncesinde dil ve edebiyata dair Arapların sahip oldukları bilgilerin kısa bir süre zarfında unutulmuş olması, aklî melekelerinin yokluğuna delalet eder. Ancak tehadî sonrasında da Arapların aklî yeterliliklerinin devam ettiği bilinen bir gerçektir. Bu anlamda sarfecilerin iddia ettiği argüman da aynı şekilde geçersiz olmaktadır.²⁶

Meydan okuma (tehadî) ayetlerinin yer aldığı sûrelerin nüzûl tarihine bakıldığında ilgili sûrelerin başlangıcının Mekke döneminin sonlarına denk geldiği görülmektedir. Bu zaman aralığı, Kur'an'ın büyük bir yekûnünün indiği ve Mekkeli müşriklerle olan mücadelenin şiddetlendiği bir dönemdir. Dolayısıyla Mekkeli müşriklerin Kur'an'la tanışmalarının üzerinden epey bir zaman geçmiştir. Sarfe düşüncesinde iddia edildiği gibi Arap edipleri, Kur'an'ın bir benzerini oluşturabilecek güçleri olsaydı bundan bir an bile geri durmazlardı. Ancak sarfeciler tarafından öne sürülen ilgili gerekçelerin tutarlılık boyutuna ve Râzî'nin bunlara verdiği makul cevaplara bakıldığında sarfe iddiasının bu açılardan kabul edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır.

2- Kur'an'ın sahip olduğu üslup özellikle “يَعْلَمُونَ” ve “يُؤْمِنُونَ” gibi ayet sonlarındaki üslup, Arapların şiiir, hutbe ve mektup tarzlarından farklı olması yönüyle Kur'an mu'cizdir. Râzî, bunun i'câz yönü olamayacağını beş açıdan eleştirerek reddetmektedir.²⁷

3- Râzî, Kur'an'da herhangi bir ihtilaf ve çelişkinin olmayışını i'câz yönü olarak kabul edenleri de reddetmektedir. Çünkü meydan okuma, Kur'an'ın tümüyle yapıldığı gibi Kevser sûresi gibi bir sûre ile de yapılmıştır. Arapların hutbelerinde bu sûre miktarınca bir metinde ihtilaf ve çelişkinin bulunmaması pekâlâ mümkündür.²⁸

4- Kur'an'ın i'câz yönünü, ihtiva ettiği gaybî meselelere hasredenlerin görüşünün de tutarlı olmadığını söylemektedir. Çünkü Kur'an'ın meydan okuması tüm sûrelerle yapılmış olması mümkündür. Ancak gaybî olaylardan haber verme durumu ise bütün sûrelerde bulunmamaktadır.²⁹

Netice itibarıyla Fahreddin Râzî, başta sarfe teorisi olmak üzere Kur'an'ın i'câzına yönelik aktarılan söz konusu görüşlerin, Kur'an'ın mu'cizliğini gösteren bir i'câz yönü olamayacağını açıkça ifade etmektedir. Kur'an için benimsediği i'câz yönünün ise fesâhat olduğunu şöyle dile getirmektedir:

24 Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, 79.

25 Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, 80.

26 Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, 80.

27 Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, 80.

28 Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, 82.

29 Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, 82.

kabul edilmesi halinde ortaya çıkacak neticenin tutarsızlığını ve Kur'ân'ın bizâtihi kendinden kaynaklı mu'cizeliğinden bahsedilemeyeceğini aklı ve tarihî argümanlarla ortaya koymaktadır. Râzî'nin *Nihâyetü'l-icâz*'da üç maddede ve *Nihâyetü'l-ukûl*'da ise beş maddede sarfe anlayışına dönük yaptığı eleştirilerin çok önemli ve yerinde olduğunu düşünüyoruz. Râzî, bütün ihtimalleriyle sarfenin geçersiz/bâtıl bir i'câz vechi olduğunu *Nihâyetü'l-ukûl*'da beş açıdan şöyle ele almaktadır:

1) Araplar, Kur'ân'la muâraza etme işine giriştiklerinde kendilerine gerekli olan ilimlerini yitirmiş olsalardı bunu kendi iç dünyalarında hissetmeleri gerekirdi. Arapların tehadî konusunda yetilerinin, iradelerinin dışında kendilerinden alındığı ve tekrar verildiği vakitleri idrak etmeliydiler. Bu durumu gerçekten idrak ediyor olsalardı o zaman Kur'ân karşısındaki acziyetlerini şaşkınlıkla birbirlerine hatırlatmaları gerekirdi. Birbirlerine hatırlatmış olsalardı bu durumun tevatür derecesinde yaygınlık kazanıp bilinmesi gerekirdi. Nitekim gerçek ifade edildiği gibi olmadığına göre o halde bu açıdan da sarfe teorisinin tutarsızlığı ortaya çıkmaktadır.³⁵

2) Eğer Kur'ân'ın i'câz yönü sarfe ile olsaydı bu durumda Kur'ân, bizâtihi hârikulâde derecesinde mu'ciz bir eser olmazdı. Zira sarfe iddiasına göre Kur'ân'ın mu'cizliği, Allah tarafından Arapların engellenmesinden dolayı benzerinin gerilememiş olmasıdır. Oysa Kur'ân, bizâtihi başkalarını âciz bırakması yönüyle mu'cizdir. Nitekim Nazzâm'ın teorisinden önce de Kur'ân'ın, zikredilen mu'ciz yönüyle Hz. Peygamber'in sıdkına delil teşkil ettiği konusunda bir ittifakın bulunduğu ve herhangi bir inkârın da bulunmadığı bilinen bir gerçektir.³⁶

3) Kur'ân'ın i'câz yönü, sarfe olarak kabul edilirse bu durumda Kur'ân, mana ve dil sanatları açısından son derece zayıf ve yetersiz (زَكِيك) bir metin olurdu. Daha da ötesi sarfenin gereği olarak Arapların, Kur'ân'ın bir benzerini getirebilmeleri gayet olağan bir durum olurdu. Allah tarafından yapılan engellemeden dolayı Arap ediplerinin, Kur'ân'ın benzerini getirmedeki başarısızlıkları, bu durumda hârikulâde olmuş olur. Oysa hakikatte Kur'ân, söz konusu edilen bu olumsuz yapıya sahip değildir. Ayrıca Arapların bu konudaki acziyetinin sebebi de engellemeden (sarfe) değil, bizâtihi Kur'ân'ın lafzî ve manevî yapısındanır. Kur'ân'ın yüce bir fesâhate ve harika bir nazma sahip olması, onların bu konudaki acziyetlerinin kendileri açısından hârikulâde olmasını engellemektedir. Çünkü asıl hârikulâde olan, Kur'ân'ın sahip olduğu fesâhat ve nazımdır. Bu nedenle sarfe teorisi, Kur'ân'ın bir i'câz yönü olarak kabul edilmesi mümkün değildir.³⁷

4) Eğer iddia edildiği gibi Kur'ân'ın i'câz yönü sarfe olsaydı o halde Allah tarafından yapmaktan alıkonuldukları benzeri metin, Kur'ân'ın sahip olduğu fesâhat ve nazım derecesinde bir metin olmalıydı. Bu bilgiden hareketle Râzî, sarfe iddiasının birkaç açıdan bâtıl ve tutarsız olduğunu ifade etmektedir. *Birincisi*; Kur'ân'ın meydan okumasından (tehadî) önceki Arap kelâmının, tehadî sonrası Arap kelâmından daha fâsih olması gerekirdi. Ayrıca madem tehadî sonrasında sarfeden dolayı menetme vardı, o halde tehadî öncesi Arap kelâmıyla Kur'ân'a muâraza etmeleri gerekirdi. Tarihî verilerden ve konuya dair aktarılan bilgilerden hareketle bu durumların vuku bulmadığı bilinen bir gerçektir. *İkincisi*; sarfe teorisinde iddia edildiği gibi Kur'ân'ın benzerini getirmek mümkün ve olağan olsaydı tehadî öncesi Arap kelâmıyla Kur'ân'a muâraza etmeleri gerekirdi. Şayet bu, onlar için olağanüstü bir durum ise o halde buradaki hârikulâdelik, onların muâraza edememeleri değildir. Aksine buradaki hârikulâdelik, bizzat Kur'ân'ın zâtındandır. O halde sarfe söylemi, geçersiz bir iddiadan başka bir şey değildir.³⁸

5) Araplar ve özellikle o günkü Arap edipleri, Kur'ân'ın fesâhatini hayret ve hayranlıkla yücelttikleri bilinen bir gerçektir. Öyle ki İslâm'ın azılı düşmanlarından birisi olan Velid b. Mugîre (ö.1/622), Hz. Peygamber'den dinlediği Kur'ân karşısında hayranlığını gizleyemeyerek şu tarihî itirafta bulunmuştur: “*Onda (Kur'ân) başka bir tatlılık ve zarâfet vardır.*” Tüm bu hayranlıklarının tek bir açıklaması vardır, o da Kur'ân'ın sahip olduğu fesâhattir. Bu açıdan Kur'ân'a karşı muârazanın gerçekleşmemesi, Kur'ân'ın sahip olduğu fesâhatin i'câz derecesinde olmasındandır.³⁹

35 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/521.

36 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/523-524.

37 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/527.

38 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/528-529.

39 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/530-531.

Tehaddînin yapıldığı Hz. Peygamber döneminde, Kur'ân'ın i'câzından neyin anlaşıldığına ve tehaddînin ne ile yapıldığına dair bir bilginin olup olmadığına yönelik sorular akla gelmektedir. Râzî, Kur'ân'ın i'câz yönünün esasında tehaddî döneminde taraflarca bilindiğinden dolayı buna yönelik herhangi bir soru da Hz. Peygamber'e sorulmadığını ifade etmektedir. Çünkü o günün şairleri ve fesâhat ehli, şiirleriyle veya hutbeleriyle birbirlerine tehaddîde bulunmak istediklerinde sadece kelâmın sahip olduğu özel bir nazım ve fesâhat birlikteliğiyle tehaddîde bulunurlardı. Yoksa kelâmın içerdiği ince manalar, gaybî haberler ve kelâmın tenâkuzdan hâli oluşu gibi yönlerle tehaddînin yapılmadığı kesinlikle bilinen bir durumdur. Öyleyse Kur'ân'ın Araplara meydan okuması ve i'câzı, kesinlikle nazım-fesâhat birlikteliği ile olmuştur.⁴⁰

Yukarıda verilen bilgilere dikkat edildiğinde Râzî, daha önce *Nihâyetü'l-îcâz* eserinde Kur'ân'ın i'câz yönünün sadece fesâhatinde olduğunu söylemişti. Ancak *Nihâyetü'l-ukûl*'da ise Kur'ân'ın i'câz yönünün, fesâhat ve nazım birlikteliğinde olduğunu ifade etmektedir.

2.3. FESÂHAT VE SARFE İKİLEMİNİN KESİŞTİĞİ NOKTA: KUR'ÂN'IN MU'CİZ OLUŞU

Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*'da sarfe düşüncesine yönelik ciddi eleştiriler yapmıştı. Burada özellikle vurguladığı ve savunduğu i'câz yönü ise fesâhat ve nazımdı. Ancak yaptığı birtakım tahlillerden hareketle müellifin sarfe'ye de yeşil ışık yaktığı ifade edilmişti. Nitekim Râzî'nin daha sonraki dönemlerde yazdığı eserlerde konuya dair yaptığı izahatlar ve verdiği bilgiler, bu çıkarımı desteklemektedir. Zira te'lif tarihi itibarıyla *Nihâyetü'l-ukûl* ile Bakara sûresinin tefsiri arasında yazılan *el-Muhassal* eserinin nübüvvet bahsinde Râzî, mu'cizeyi tanımlamaktadır. Esasında bu mu'cize tanımı, bilahare yazdığı Bakara sûresinin tefsirinde sarfenin, bir i'câz vechi olarak kabulüne teorik bir zemin teşkil ettiğini söylemek de mümkündür. *el-Muhassal* eserinde i'câza/mu'cizeye yönelik yaptığı tanım şöyledir:

«المعجزة أمرٌ خارقٌ للعادة مَقْرُونٌ بالثَّحْدِي مع عدم المعارضة. وإثماً قلنا: «أمرٌ» لأنَّ المعجزة قد يكون إتياناً بغير المُعْتَاد، وقد يكون مُنْعَماً من المُعْتَاد. / Mu'ciz, muâraza edilememeye birlikte meydan okuma anında ortaya konulan olağanüstü bir şeydir. Tanımda bir şeydir dedik, çünkü mu'ciz, bazen olağanüstü bir şeyi getirmek, bazen de olağan olanı engellemek şeklinde olmaktadır.»⁴¹

Görüldüğü gibi söz konusu tanımda mu'cize, olağandışı bir şeyin meydana getirilmesi şeklinde olduğu gibi *olağan olan bir şeyin engellenmesi* şeklinde de olmaktadır. İşte tanımdaki olağanın/mu'tadın engellenmesi diye ifade edilen kayıt, sarfeyi de içine alacak bir manaya sahiptir. Râzî, gerek burada yaptığı mu'cize tanımıyla gerekse biraz sonra ifade edilecek i'câz düşüncesiyle Kur'ân'ın i'câz vechi konusunda Eş'arîlik ile Mu'tezile mezhepleri arasında süre gelen görüş ayrılığının yönünü neticeye çevirmektedir. Esasında her iki i'câz anlayışının da hedeflediği netice, Kur'ân'ın mu'ciz olmasıdır. Bu nedenle Râzî, aynı ortak amaca hizmet etme düşüncesi üzerinden zikredilen iki karşıt anlayışı, mu'cizenin tanımında birleştirmektedir.

Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz* eserinde Kur'ân'ın i'câz yönünün, fesâhat ile olduğunu belirtirken bir yıl sonra yazdığı *Nihâyetü'l-ukûl*'da ise i'câz yönünün nazım ve fesâhat birlikteliğiyle olduğunu ifade etmiştir. *Nihâyetü'l-ukûl*'dan yaklaşık yirmi yıl sonra yazdığı Bakara sûresinin “وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ / Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin,”⁴² ayetinin tefsirinde nübüvvet başlığını açarak i'câz konusunu, nübüvvet delil oluşu itibarıyla ele almaktadır. Bu başlıkta Kur'ân'ın hârikulâde derecesinde bir fesâhate sahip olduğunu, Arap ediplerinin kelâmında ve şiirinde bulunan fesâhat ile Kur'ân'ın fesâhatı arasında yedi açıdan önemli farklar bulunduğunu tartışarak ortaya koymaktadır. Ayrıca *Nihâyetü'l-îcâz* eserine de atıfta bulunarak ona göre bu eserde i'câza dair ortaya koyduğu hususlara dikkat eden kişi, fesâhatin tüm vecihlerinin nihaî sınırına Kur'ân'ın ulaştığını görecektir.⁴³

40 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/545.

41 Fahrüddîn Râzî, *Muhassalü Efkarî'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hükema ve'l-Mütekellimîn* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, ty.), 207.

42 Bakara, 2/23.

43 Râzî, *Meftâhu'l-Gayb*, 2/126-127.

Râzî'ye göre Allah Teâlâ, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin doğruluğunu, Kur'ân'ın mu'ciz oluşuna bağlamış ve Kur'ân ayetleriyle Araplara meydan okumuştur. Râzî, bu açıdan Kur'ân'ın mu'ciz oluşunu, ancak iki yolla açıklamanın mümkün olabileceğinin bildirmektedir:

Birinci yol; Kur'ân'ı, metin açısından Arap kelâmı karşısında şu üç durumdan biriyle açıklamak mümkündür:

Kur'ân, ya fesâhat sahibi Arap ediplerinin kelâmına müsâvîdir; veya onların kelâmından daha fasîh olmakla birlikte hârikulâde düzeyinde değildir. Ya da Kur'an, hârikulâde düzeyinde olup Arapların kelâmından daha fasîhtir.

Râzî'ye göre ilk iki şıkkın Kur'ân için düşünülmesi bâtıldır/geçersizdir. Çünkü öyle olmuş olsaydı Kur'ân'ın herhangi bir sûresinin benzerini getirmeleri gerekirdi. Arap kelâmı, Kur'ân'a müsâvî ve benzer olmadığı gibi aralarında hârikulâde düzeyinde bir farklılığın da bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın bizâtihi hârikulâde bir i'câza sahip olduğunu ifade eden üçüncü şıkkın doğru ve tutarlı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁴

Söz konusu birinci yolda Kur'ân'ın i'câz yönüne yönelik Râzî'nin anlayışı, gayet net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak i'câza yönelik ele aldığı bu iki yoldan aşağıda orijinal metni sunulacak **ikinci yolu** tercih ettiğini şöyle dile getirmektedir:

الطريق الثاني: أن نقول: القرآن لا يخلو إِمَّا أَنْ يُقَالَ إِنَّهُ كَانَ بِالْعَلَا فِي الْفَصَاحَةِ إِلَى حَدِّ الْإِعْجَازِ، أَوْ لَمْ يَكُنْ كَذَلِكَ فَإِنَّ كَانَ الْأَوَّلَ ثَبَتَ أَنَّهُ مُعْجَزٌ. وَإِنْ كَانَ الثَّانِي كَانَتْ الْمَعَارِضَةُ عَلَى هَذَا التَّقْدِيرِ مُمْكِنَةً، فَعَدَدُ إِيْتَانِهِمْ بِالْمُعَارِضَةِ مَعَ كَوْنِ الْمَعَارِضَةِ مُمْكِنَةً وَمَعَ تَوَقُّرِ دَوَاعِيهِمْ عَلَى الْإِيْتَانِ بِهَا أَمْرٌ خَارِقٌ الْعَادَةَ فَكَانَ ذَلِكَ مُعْجَزًا. فَثَبَتَ أَنَّ الْقُرْآنَ مُعْجَزٌ عَلَى جَمِيعِ الْوُجُوهِ وَهَذَا الطَّرِيقُ عِنْدَنَا أَقْرَبُ إِلَى الصَّوَابِ الْإِكْنِيقِيِّ. **İkinci yol;** şunu söyleyebiliriz: Kur'ân, fesâhat konusunda ya i'câz düzeyine ulaşmıştır; ya da bu şekilde değildir (yani i'câza ulaşmamıştır). Eğer birinci şık kabul edilirse zaten Kur'ân'ın mu'cize olduğu belirlenmiştir. İkinci şıkkın kabul edilmesi halinde Kur'ân'a karşı muâraza da bulunmak mümkün olurdu. Muâraza etmenin mümkün olmasıyla ve muâraza yı gerektiren birçok etkenin bulunmasıyla birlikte muâraza edilememiş olması, hârikulâde/mu'ciz bir durumdur. Neticede bu da bir mu'cizedir. Böylece zikredilen bütün yönleriyle Kur'ân'ın mu'cize olduğu sabit olmuştur. İşte bu ikinci yol, bize göre doğruya en yakın olandır."⁴⁵

Benimsediği ve *ikinci yol* diye ifade ettiği bu kısımda, fesâhatinden dolayı Kur'ân'ın bizâtihi mu'ciz oluşunun yanı sıra sarfe nazariyesinin de kabul edilebileceğini açıkça ifade etmektedir. Yani sarfe nazariyesinin de muhtemel bir i'câz yönü olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Netice itibarıyla her iki açıdan da Kur'ân'ın mu'ciz olduğunu ve doğruya en yakın görüşün de bu *ikinci yol* olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Râzî, hiçbir zaman fesâhatı ötelememiş yani dilsel açıdan Kur'ân'ın bizâtihi mu'ciz olduğunu her zaman ifade etmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Râzî, artık sarfeyi reddetmek veya ona yönelik karşıt bir duruş sergilemekten ziyade neticeye odaklanmıştır. Bu anlayışın bir sonucu olarak dilsel (fesâhat/nazm) i'câz ile sarfe nazariyesi arasında diyalektik bir sistem geliştirmeye çalışmıştır.

Râzî, muhtemel karşıt bir soruya verdiği cevapla *ikinci yol* diye tercih ettiği görüşüne biraz daha açılım getirmektedir. Şöyle ki; eğer denilse “فَاتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ/haydi onun benzeri bir sûre getirin” ifadesi, Kevser - Âsr ve Kâfirûn gibi kısa sûreleri de kapsamakta ve dolayısıyla bunların benzerini veya ona yakını getirmek mümkündür. Şayet bu itiraza karşı *bu sûrelerin benzerini getirmek beşerin gücünü aşan bir durumdur*, dersiniz o halde bu tavır, inat ve kibirle inkâr etmek (mükâbere) olur ki bu mükâberelere yeltenmek, dine yönelik şüphe kapısını aralar, denilmektedir.⁴⁶ Râzî, Kur'ân'ın i'câzı konusunda gelebilecek bu muhtemel tenkitlerden dolayı ikinci yolu tercih ettiğini tekrardan şöyle açıklar:

فَلِهَذَا السَّبَبِ إِخْتَرْنَا الطَّرِيقَ الثَّانِي، وَقَلْنَا إِنْ بَلَغَتْ هَذِهِ السُّورَةُ فِي الْفَصَاحَةِ إِلَى حَدِّ الْإِعْجَازِ فَقَدْ حَصَلَ الْمَقْصُودُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ الْأَمْرُ كَذَلِكَ كَانَ إِمْتِنَاعُهُمْ عَنْ الْمَعَارِضَةِ مَعَ شِدَّةِ دَوَاعِيهِمْ إِلَى تَوْهِينِ أَمْرِهِ مُعْجَزًا. فَعَلَى هَذَيْنِ التَّقْدِيرَيْنِ يَحْصُلُ الْمَعْجَزُ الْعَتِيقُ وَهَذَا دَلِيلٌ عَلَى أَنَّ الْقُرْآنَ مُعْجَزٌ عَلَى جَمِيعِ الْوُجُوهِ وَهَذَا الطَّرِيقُ عِنْدَنَا أَقْرَبُ إِلَى الصَّوَابِ الْإِكْنِيقِيِّ. **İşte bu sebepten dolayı ikinci yolu tercih ettik ve şöyle dedik:** Herhangi bir sûre, fesâhat açısından i'câz derecesine ulaşmışsa zaten istenilen gerçekleşmiştir. Ancak herhangi bir sûre, fesâhat açısından i'câz derecesine ulaşmadıysa Arapların, Hz. Peygamber'in davasını zayıflatmaya dönük gerekçelere çok ihtiyaç duymalarına rağmen muârazada bulunamamaları da mu'cizedir. Dolayısıyla her iki takdire göre de Kur'ân'ın mu'cizliği gerçekleşmiş olur."⁴⁷

44 Râzî, *Meḥāṭihü'l-Ġayb*, 2/126.

45 Râzî, *Meḥāṭihü'l-Ġayb*, 2/127.

46 Râzî, *Meḥāṭihü'l-Ġayb*, 2/128.

47 Râzî, *Meḥāṭihü'l-Ġayb*, 2/128.

Bakara sûresinin tefsirinden birkaç yıl; *Nihâyetü'l-ukûl* eserinden ise yaklaşık yirmi yıl sonra te'lif ettiği *er-Riyâzü'l-mûneka fî ârâi ehli'l-ilm* eserinin üçüncü bölümünde Râzî, mu'tezile âlimleri üzerinden mu'tezilî düşüncenin ana parametrelerini ve ilgili âlimlerin birbirinden farklı görüşlerini ele almaktadır.⁴⁸ Bu bağlamda konumuz açısından bizi ilgilendiren husus, Râzî'nin “عجزه لا البلاغة/ *Belâgat değil; Kur'an, onun (Hz. Peygamber) mu'cizesidir.*”⁴⁹ şeklinde formüle edilen Nazzâm'ın sarfe görüşünü burada değerlendirmesidir. *Nihâyetü'l-ukûl* eserinde zikrettiği *Kur'an'ın i'câz yönü fesâhattır*, görüşüne karşı sarfecilerin öne sürdüğü argümanlara⁵⁰ da atıfta bulunarak burada ifade edilen Nazzâm'ın sarfe görüşünün benimsenmekten uzak bir ihtimal olmadığını söylemektedir.⁵¹

Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl* eserinde ise sarfe teorisine yönelik eleştirilerini ve sarfecilerin karşıt delillerini aktarırken; *Riyâzü'l-mûneka*'da ise sarfe savunusu/kabulü bir düşünceyi ve mantık örgüsünü geliştirmektedir. Ona göre *Kur'an'ın fesâhatı mu'cizdir* görüşü, beraberinde fesâhatın mahiyetinin ne olduğunu araştırmayı da gerektirmektedir. Bu nedenle fesâhatın mahiyetini tanımaya yönelik araştırma yapıldığında kelâmın sahip olduğu güzel niteliklerin, ya yazı; ya lafız; ya da mana itibarıyla olduğu görülecektir. Dolayısıyla kelâmın fesâhatı denildiğinde bu üç unsur üzerinden özellikle lafız ve mana açısından kelime ve kelâmın içerdiği belâgate yönelik meanî, beyân ve bedî' gibi temel alanlar ve bunların alt başlıkları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Râzî, belâgat ilmine dair daha önce yazdığı *Nihâyetü'l-icâz* eserine de atıfta bulunarak orada bu konuların yeterince ayrıntılı bir şekilde işlediğini ifade etmektedir.⁵²

Kelâmın fesâhatine yönelik söz konusu belâğî unsurlardan hareketle bir kelâmın mu'ciz olabilmesinin şartı, belâgatın ilgili kısımlarının her bölümünden bir çeşidini içermesidir. Buna göre *Kur'an'ın fesâhatı mu'cizdir* iddiası, pek mümkün değildir. Çünkü bu açıdan Kur'an'ın ayetleri ele alındığında her bir ayetin, belâgat bölümlerinin her bir çeşidini içermediği görülmektedir.⁵³

Râzî'ye göre Kur'an'ın her bir ayetinden fesâhate dair ifade edilen belâğî unsurları çıkardığımızı varsayalım. Çıkarılan bu belâğî unsurlar açısından Kur'an ayetleri ile Arap kelâmı arasındaki tefâvütün/farklılığın i'câz düzeyinde olduğunun ortaya çıkarılması gerekir. Ancak bu açıdan ayet ile Arap kelâmı arasındaki tefâvüt, i'câz düzeyinde değildir. Mesela orta düzeyde bir Arap edebiyatçısının iki beyt şiiri incelendiğinde, fasâhat ve mana açısından bazen 60 kadar fayda çıkarılabilmektedir. Bu durumda Arap kelâmıyla Kur'an arasındaki tefâvüt iddiası nasıl mümkün olur?⁵⁴

Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*'da Kur'an ayetleriyle Arap kelâmı arasındaki tefâvütün/farklılığın i'câz düzeyinde olmadığını açıkça ifade eder. Oysa birkaç yıl önce yazdığı Bakara sûresinin tefsirinde Kur'an'la Arap kelâmı arasındaki farklılığın mütad olmadığını; i'câz düzeyinde bir farklılık olduğunu yedi açıdan ortaya koymuştu. Bu durumda Râzî'nin i'câz anlayışında zaman içinde sarfe lehine olan bu olumlu değişimin izlerini, burada daha esnek tarzda görmek mümkündür. İ'câz düzeyindeki tefâvüt/farklılık düşüncesini, sarfe lehine daha da belirginleştirmek için bir örnek karşılaştırması üzerinden meseleyi şöyle anlatır:

فلا بدّ من بيان أنّ التّفاوتَ من الفوائد التي يُمكن إستخراجها من أفصح كلام العرب ، و الفوائد التي يُمكن إستخراجها من كلام الله مُنته إلى حدّ الإعجاز . و أنّه / كالتّفاوت بين حَمَل الجبال و طَفَر البحار و بين حَمَل عشرة أسنان و طَفَر نَهْر صَيْق . و لَمّا عَلِمنا أنّ الأمر ليس كذلك عَلِمنا أنّ الإعجازَ ليس إلا في معنى الصّرفة / En fasîh Arap kelâmından elde edilebilen belâğî çıkarımlar ile Allah'ın kelâmından elde edilenler arasındaki tefâvütün/farklılığın i'câz düzeyine ulaştığının açıklanması gerekir. Bu durum, bir dağ taşıma ve denizi atlama ile on dışı taşıma ve dar bir nehri atlama arasındaki farklılık gibi olmalıdır. Arap kelâmıyla ayetler arasındaki farklılığın i'câz düzeyinde olmadığını bildiğimize göre o halde Kur'an'ın i'câzı, ancak sarfe anlamındadır.”⁵⁵

Burada yani *Riyâzü'l-mûneka* eserinde Kur'an'ın i'câz yönünün fesâhat olduğu genel görüşünün neredeyse göz ardı eden, i'câz yönünün sadece sarfe olduğunu benimseyen ve bunun savunuculuğunu yapan

48 Fahrüddin Râzî, *er-Riyâzü'l-mûneka fî ârâi ehli'l-ilm*, thk. Esad Cum'â (Kayrevân: Merkezü'n-neşri'l-câmi'î, 2004), 187-321.

49 Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*, 224.

50 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/531-540.

51 Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*, 235.

52 Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*, 236-237.

53 Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*, 237.

54 Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*, 238.

55 Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*, 238.

bir Râzî karşımıza çıkmaktadır. Ancak Nazzâm'ın sarfe görüşünü değerlendirirken sarfenin de fesâhatın yanında kabul edilebilir bir görüş olduğunu muhataba kabul ettirmek için Râzî'nin böyle bir izahat yapmak istediğini düşünüyoruz. Yoksa Râzî'nin fesâhatı göz ardı ederek tek i'câz vechinin sarfe olduğunu kabul etmesi mümkün değildir. Çünkü meseleye daha bütüncül bakıldığında gerek bundan önceki eserlerinde gerekse daha sonra yazdığı eserlerinde ve tefsirinde fesâhat vurgusunun sürekli ön planda olduğu görülmektedir. Ancak çalışmanın başından buraya kadar olan kısımdan anlaşıldığı gibi Râzî'nin i'câz anlayışında bazı değişim ve farklılaşmalar olmakla birlikte fesâhatın yanı sıra sarfeyi de bir i'câz vechi olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür.

İlk dönemlerde yazdığı *Nihâyetü'l-ukûl*'da Nazzâm'ın görüşünün bâtil ve tutarsız olduğunu ifade ederken burada o yönde bir yumuşamanın da oluştuğu görülmektedir. Nitekim Râzî'ye göre *Nihâyetü'l-icâz*'da anlatılan fesâhatın unsurları ayrıntılı olarak bilinip burada vurgulanan yönüyle de üzerinde iyi düşünüldüğünde ve sarfecilerin öne sürdüğü argümanlar da dikkate alındığında Nazzâm'ın benimsediği sarfe görüşünün hakikatten uzak bir görüş olmadığı anlaşılacaktır.⁵⁶

Te'lif tarihi itibarıyla *Riyâzü'l-mûneka* eserinden sonra yazdığı İsrâ sûresinin tefsirinde Râzî, “قُلْ لَّيْنِ أَجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا/De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini getiremezler.”⁵⁷ tehaddî ayetini tefsir ederken Bakara sûresinde geçen tehaddî ayetine de atıfta bulunarak orada i'câzü'l-Kur'ân konusuna yönelik yeterince bilgi verdiğini hatırlatır. Bu ayetin tefsirinde de Bakara'da olduğu gibi fesâhatın yanı sıra sarfenin de muhtemel bir i'câz vechi olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.

Yukarıda *ikinci yol* diye ifade ettiği i'câz anlayışını burada tekrarlayan Râzî, insanların bu konuda temel iki görüşe sahip olduklarını ifade etmiştir. Birincisi, Kur'ân'ın bizâtihi mu'ciz olduğunu; ikincisi ise bizâtihi mu'ciz olmadığını ve sarfe ile mu'ciz olduğunu söyler. Râzî'ye göre Araplar, ister bizâtihi fesâhatinden dolayı Kur'ân'ın benzerini getirmekten âciz olsunlar, isterse muârazaya güçleri yettiği halde Allah'ın engellemesiyle güç yetirememiş olsunlar her iki açıdan da Kur'ân mu'cizdir. Neticede Râzî, “فهذا هو الطريق الذي نختاره، في هذا الباب./bu konuda tercih ettiğimiz yol budur” diyerek Kur'ân'ın i'câz yönü konusunda tercihinin fesâhat ve sarfeden yana koymakta ve ikisi arasında diyalektik bir sistem geliştirmeye çalışmaktadır.⁵⁸

İsrâ sûresinin tefsirinden yedi ay sonra tefsir ettiği Hûd sûresinde bulunan “أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ/De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin.”⁵⁹ tehaddî ayetinin tefsirinde Kur'ân'ın mu'ciz yönünü ele almakta ve yedi ay önce söylediğinden farklı bir görüşü tercih ederek öne çıkarmaktadır. Aynı yıl içinde yazılan bu iki sûrenin tefsirinde aynı konuya dair birbirinden farklı açıklamalarla Râzî'yi anlamak ve tarihi seyir içerisinde i'câz anlayışında oluşan değişimleri yekpare bir düşünce olarak belirleyerek sonuca varmak hakikaten zordur. Çünkü Hûd sûresindeki ayetin tefsirinde fesâhat ve sarfe dâhil olmak üzere Kur'ân'ın mu'ciz yönüne dair altı görüşü zikrettikten sonra bu konudaki tercihinin şöyle ifade eder: “والمُخْتَارُ عِنْدِي وَعِنْدَ الْكَثِيرِينَ أَنَّهُ مُعْجَزٌ بِسَبَبِ الْفَصَاحَةِ./Benim ve çoğunluğun yanında tercih edilen görüş, Kur'ân'ın fesâhat sebebiyle mu'ciz olduğudur.”⁶⁰

Burada acaba Râzî, ilk dönemlerde sarfenin reddedildiği ve tek i'câz vechinin de fesâhat olduğu görüşüne tekrardan geri dönüş mü yaptı diye düşünürken esasında bir değişimin olmadığı görülmektedir. Çünkü *Riyâzü'l-mûneka*'da sarfe lehine yaptığının benzerini burada fesâhat lehine yaptığını söylemek mümkündür. Doğrusu daha önce de ifade ettiğimiz gibi Râzî'nin i'câz düşüncesinde Kur'ân'ın *fesâhat sebebiyle mu'ciz* olduğu tezi, tüm fikrî değişimlere rağmen baskın bir düşünce olarak varlığını hep devam ettirmiştir.

Dikkat edildiğinde *Nihâyetü'l-ukûl* eserinden itibaren sarfe düşüncesine yakılan yeşil ışık, Bakara sûresinin tefsirinde fesâhatın yanında sarfenin de bir i'câz yönü olarak kabulüne kadar gitmiştir. *Riyâzü'l-mû-*

56 Râzî, *Riyâzü'l-mûneka*, 239.

57 İsrâ 17/88.

58 Râzî, *Meftâihü'l-Gayb*, 21/55.

59 Hûd 11/13.

60 Râzî, *Meftâihü'l-Gayb*, 17/202.

neka'da sarfeyi öne çıkararak; İsrâ sûresinde yine fesâhatin yanı sıra sarfenin de kabulüyle devam eden Râzî, Hûd sûresinde ise görüldüğü gibi tercihini sadece fesâhatten yana kullanmıştır. Ancak Hûd sûresinden yaklaşık üç yıl (603 ve sonrası) sonra tefsir ettiği Tûr sûresinde bulunan “أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ . فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ”⁶¹ ayetini, tehdî ayetleri olarak Râzî'nin en son tefsir ettiği ayettir. O, bu ayetin tefsirinde şüphesiz Kur'ân'ın mu'ciz olduğunu, meydana okumasına karşılık benzerinin getirilmesinden âciz kalındığını söylemektedir.⁶² Kur'ân'ın i'câz yönünü ise şöyle ifade eder:

“Kur'ân, ya fesâhatinden dolayı mu'cizdir ki bu, ekser ehl-i sünnetin kabul ettiği görüştür. Ya da Allah'ın engellemesinden (sarfe) dolayı Kur'ân, mu'cizdir ki bu da bazı kelâmcıların görüşüdür. Bu sarfe görüşünde de ولا فساد فيه/herhangi bir fesât (geçersizlik/tutarsızlık) yoktur. Dolayısıyla her iki açıdan da Kur'ân mu'cizdir, demek mümkündür.”⁶³

Burada dikkatlerden kaçmayan ve Râzî'nin i'câz konusundaki fikrî değişimini gösteren diğer bir husus şudur: Daha önce *Nihâyetü'l-icâz*'da üç açıdan sarfeyi eleştirirken “ويدل على فساد ذلك وجوه ثلاثة/sarfenin geçersizliğine üç vecih delalet eder” demişti.⁶⁴ Ayrıca sonrasında yazdığı *Nihâyetü'l-ukûl*'da da “فساد الصرفة،”⁶⁵ gibi sarfenin geçersizliğini ve tutarsızlığını ifade eden nitelemeler kullanmıştı. Ancak yukarıda alıntılıdığımız metinde bazı kelâmcıların görüşü diye ifade ettiği sarfe anlayışı için bunda *herhangi bir fesâdın (geçersizlik/tutarsızlık)* bulunmadığını “ولا فساد فيه” özellikle belirtmektedir.

Kur'ân'ın i'câz yönüyle alakalı söz konusu yukarıdaki açıklama, te'lif tarihî itibarıyla Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'da Tûr sûresinin tefsirinde kabul ettiği en son görüştür, denilebilir. Ancak tüm eserleri açısından Râzî'nin en son benimsediği düşüncenin ne olduğu konusunda en iyi fikir verecek eserin, vefatından (h.606) bir yıl önce (h.605) yazdığı *el-Me'âlim fi usûli'd-dîn* isimli eseri olduğunu düşünüyoruz. *el-Me'âlim* eserinin nübüvvet bahislerinde Râzî, birçok açıdan Hz. Muhammed'in sıdkına delil teşkil edecek mu'cizelere değinmektedir. Burada özellikle konumuz açısından iki önemli hususa dikkatleri çekmektedir:

Birincisi; Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi kırk yıllık hayatı boyunca kişisel durumu ve onu çevreleyen şartlar altında Kur'ân gibi bir kitabın onun elinden çıkmış olması, nübüvvetinin doğruluğuna en büyük delildir.⁶⁶

İkincisi; Hz. Peygamber'in elinde tezâhür eden Kur'ân, lafızları açısından son derece fasîh ve manaları itibarıyla da birçok ilmi ihtiva eden değerli bir kitaptır. Her ne kadar bazıları, Kur'ân'ın i'câz düzeyinde bir fesâhate sahip olduğuna karşı çıkmış olsalar da Kur'ân'ın fasîh, şerefli, yüce bir konuma sahip olduğu ve birçok faydalı ilimleri kapsadığı konusunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır.⁶⁷

H. Peygamber, Kur'ân ile tüm âlemlere meydan okumuş ve benzerini getirme konusunda onları âciz bırakmıştır. Bu mu'cizlik, ya bizâtihi lafzının i'câzındandır ki bu durumda Kur'ân'ın mu'cize olduğu ortaya çıkmış ve zaten amaç da hâsıl olmuştur. Ya da dil açısından Kur'ân'ın fesâhatı, i'câz düzeyinde değildir. Bu durumda Kur'ân'ın benzerini getirme konusunda muâraza etmek mümkün olduğu halde muârazanın yapılamamış olması da aynı şekilde hârikulâde bir mu'cizedir. Dolayısıyla her iki takdire göre de Kur'ân, Hz. Peygamber'in elinde ortaya çıkmış bir mu'cize eser olduğu sabit olmuştur.⁶⁸

İ'câz konusunda en son benimsediği görüşün tespiti için incelediğimiz *el-Me'âlim*'de de Bakara sûresinin tefsirinde *ikinci yol* tavsif ettiği ve sonrasında yazdığı eserlerinde olduğu gibi Râzî, fesâhat ile sarfe arasında sonuç odaklı kesişme noktası üzerinde bir yöntem geliştirerek her iki yönden de Kur'ân'ın mu'ciz olduğunu kabul etmektedir. Kur'ân'ın bizâtihi mu'ciz olduğunu vurgulayan İbn Kesîr (ö. 774/1373) de

61 Tûr, 52/33-34.

62 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 28/259.

63 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 28/259.

64 Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, 79.

65 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 3/521, 528, 529.

66 Fahrüddin Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'd-dîn*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, ty.), 42; Mehmet Zülfi Cennet, “Risâletine Delil Oluşu İtibarıyla Kur'ân'da Hz. Muhammed'in Nübüvvet Öncesi Hayatına Dair İzdüşümler”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (25 Aralık 2020), 205-220; Ramazan Korkut, “Fıkıh Usulü Açısından İlahî Hitabın Anlamının Dilbilimsel Çerçevesi”, 9/1 (30 Mayıs 2021), 226-261.

67 Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'd-dîn*, 41.

68 Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'd-dîn*, 42.

Râzî'nin bu uzlaşmacı tavrına atıfta bulunarak Kur'ân'ın i'câzı konusunda ehl-i sünnet ile mu'tezile arasında her iki anlayışı da içine alacak şekilde diyalektik bir sistem geliştirdiğini ifade etmektedir.⁶⁹

Nübüvveti inkâr edenlere karşı nübüvvetin sıdkına delil olması açısından Kur'ân'ın mu'ciz oluşu hedefine odaklanan Râzî'nin geliştirdiği bu yöntemin kaynağını, kısmen İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* eserinde görmek mümkündür. Nitekim Kur'ân'ın i'câz yönünün ne olduğu sorusuna İmam Gazzâlî, şöyle cevap vermektedir: Cezâlet (söz-mana münasebeti), şaşırtıcı nazmıyla beraber fesâhat ve Kur'ân'da Arapların kullanageldikleri yöntemin dışında bir yöntemin takip edilmesidir.⁷⁰

Eğer denilse ki savaş ve benzeri meşguliyetler ya da daha başka engeller, Arapların Kur'ân'a karşı muâraza etmelerine mâni olmuştur. Şayet muârazaya yeltenselerdi buna güç yetirebileceklerdi! Bu itiraza karşı Gazzâlî, Kur'ân'ın meydan okumasına karşı kelâmla muârazada bulunmak, savaşmaktan daha kolaydır. Diğer taraftan Arapların Kur'ân'la muâraza edememekten kaynaklı ileri sürülen iddiaların hiçbiri, Kur'ân'ın mu'ciz oluşu hedefine engel değildir. Çünkü bu durumda bile Arapların muârazadan menedilmiş olmaları, ancak Allah'ın engellemesiyle olmuştur. *Güç yetirilebilen olağan bir durumdan engellenmiş olmaları ise en büyük mu'cizlerdendir.* Ancak İmam Gazzâlî, sarfe açısından da meseleye bakıldığında Kur'ân'ın mu'ciz olduğu tezini, Hristiyanlar gibi Kur'ân'ın mu'cizliğini inkâr edenlere karşı Kur'ân'ın mu'ciz olduğunu ispatlama sadedinde bir metot olarak kullanmaktadır.⁷¹

69 İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muştafâ es-Seyyid Muhammed v.dğr. (Kahire/Gize: Mu'essesetu Kırubâ, Mektebetu'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Turağ, 2000), 1/316.

70 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut: Daru'l-minhâc, ty.), 266-267.

71 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 268.

SONUÇ

İslâmî ilimlerin farklı alanlarında te'lif vermiş olması, bazı meselelerde ömrünün sonuna kadar tekdüze bir fikre sahip olmayışı ve aynı konuyu birden çok eserinde işlemesi, Fahreddin Râzî araştırmalarının en zor yönünü teşkil etmiştir. Nitekim bu konuda yapılan çalışmalarda meselenin arka planı ve eserlerinin söz konusu yönü göz ardı edildiğinden doğru ve bütüncül bir sonuca varılmadığı görülmüştür. Bu nedenle araştırmada, Râzî literatürünün bu karmaşık yönü dikkate alınarak eserlerinin te'lif kronolojisi de çıkarılmak suretiyle metin kurgulanmıştır. Buradan hareketle Kur'ân'ın i'câz yönünün ne olduğu meselesinin Râzî düşüncesinde nasıl yer edindiği, ilgili eserlerinde adım adım takip edilerek i'câz konusunda daha bütüncül bir neticeye ulaşılmıştır.

Râzî, ilk dönemlerde yazdığı *Nihâyetü'l-icâz* eserinde Kur'ân'ın i'câz yönünün fesâhat olduğunu; fesâhat dışında kalan diğer muhtemel i'câz vecihlerinin ise kabul edilemeyeceğini delilleriyle ortaya koymuştur. Bu vecihler arasında özellikle sarfe teorisini üç açıdan eleştirerek geçersiz ve tutarsız bir iddiadan ibaret olduğunu belirtmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra yazdığı *Nihâyetü'l-ukûl*'da ise Kur'ân'ın i'câz yönünü, fesâhat-nazım birlikteliğinde görmüştür. Bu eserinde de sarfeye yönelik eleştirilerine devam eden Râzî'nin, sarfeye dair karşıt duruşunda nispeten bir yumuşamanın yaşandığı gözlemlenmiştir. Diğer taraftan sarfeye yapılan eleştirilere karşı sarfecilerin verdiği cevapları ve kullandığı argümanları da vererek iki anlayış arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.

Nihâyetü'l-ukûl'dan yaklaşık on yıl sonra yazdığı *el-Muhassal*'da yaptığı mu'cize tanımında, *olağanın engellenmesi* kaydını koymasıyla sarfenin de bir i'câz vechi olabileceğinin imkanını sağlamıştır. Daha sonraları Râzî, başta Bakara sûresi olmak üzere tehadî ayetlerinin tefsirinde özellikle *Riyâzü'l-mûneka* eserinde Nazzâm'ın savunduğu sarfe nazariyesinin uzak bir ihtimal olmadığını ve kabulünde de herhangi bir fesâdın/geçersizliğin bulunmadığını açıkça belirtmiştir. Netice itibarıyla mu'ciz oluşu ortak paydasına odaklanan Râzî'ye göre Kur'ân'ın i'câz yönü, ister bizâtihi olsun ister sarfe (harici) ile olsun her halükarda Kur'ân'ın i'câzı gerçekleşmiş olmaktadır. Böylece Râzî, iki anlayış arasında diyalektik bir yöntem geliştirerek ehl-i sünnet ile mu'tezile arasında süre gelen ihtilafın yönünü ortak sonuca çevirmiş ve nihayetinde bir çeşit çözüm önerisi ortaya koymuştur.

Râzî'nin devasa ilmî miras üzerinde birçok akademik çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. İ'câzın daha özel bir meselesine hasredilmiş olan bu araştırmanın nihayetinde yöntem açısından şu neticeye de varılmıştır: Râzî gibi hayatının farklı dönemlerinde fikrî değişim geçiren alimlerin herhangi bir konuya dair düşünceleri bir arkeolog hassasiyetiyle ele alınmalıdır. Dolayısıyla bütün eserleri görülmeden ve dönemsel fikrî farklılıklar takip edilmeden daha bütüncül ve doğru bir neticeye varmanın mümkün olmadığı bilinmelidir.

KAYNAKÇA

- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî Eserleri Kronolojisi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker-Osman Demir. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Arpa, Enver. "İ'câzî'l-Kur'an Konusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (01 Nisan 2002), 81-107.
- Ayman, Shihadeh. *Fahreddin er-Râzî'nin Gayeci Ahlâkı*. çev. Selime Çınar- Kübra Şenel. İstanbul: Nobel Yayınları, 2016.
- Bûtî, Said Ramazan. *Min revâi'l-Kur'an*. Dimeşk: Mektebetü'l-Fârâbî, 1975.
- Cennet, Mehmet Zülfi. "Risâletine Delil Oluşu İtibariyle Kur'an'da Hz. Muhammed'in Nübüvvet Öncesi Hayatına Dair İzdüşümler". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (25 Aralık 2020), 205-220.
- Erdoğan, İbrahim Halil. *Nübüvvetin İspatı Bağlamında Fahreddin er-Râzî'nin İ'câzî'l-Kur'an Görüşü*. Kayseri: EÜSBE, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: Darü'l-minhâc, ty.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. *Kur'an'ın Belâğatı ve İ'câzî Üzerine*. Erzurum: Ekev Yay., 2001.
- Hâlidî, Salâh Abdülfettâh. *el-Beyân fi İ'câzî'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru Ammâr, 1993.
- Hâtib, Abdulkarim. *İ'câzî'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974.
- İbn Fâris. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 6 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Keşîr. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Muştafâ es-Seyyid Muḥammed v.dğr. 15 Cilt. Kahire/Gize: Mu'essesetu Ḳurṭuba, Mektebetü'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Turağ, 2000.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr, Muḥammed Aḥmed Ḥasbullâh, Hâşim Muḥammed eş-Şâzeli. Kahire: Dâru'l-Me'arif, ty.
- Kahveci, İhsan. *Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an*. Sakarya: SÜSBE, Doktora, 2001.
- Korkut, Ramazan. "Fıkıh Usulü Açısından İlahî Hitabı Anlamanın Dilbilimsel Çerçevesi". 9/1 (30 Mayıs 2021), 226-261.
- Polat, Fethi Ahmet. "Bir İ'câzî'l-Kur'an İddiası: Sarfe". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* III/3 (2003).
- Râzî, Fahrüddin. *el-Me'âlim fi usûli'd-dîn*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, ty.
- Râzî, Fahrüddin. *er-Riyâzî'l-mûneka fi ârâi ehli'l-ilm*. thk. Esad Cum'â. Kayrevân: Merkezü'n-neşri'l-câmi'i, 2004.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Fahrüddin. *Muḥassalü Efkari'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hükema ve'l-Mütekellimîn*. Kahire: Mektebetü'l-Küliyeti'l-Ezheriyye, ty.
- Râzî, Fahrüddin. *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*. thk. Bekrî Şeyh Emin. Beyrut: Darü'l-İlmi lil-Melayîn, 1985.
- Râzî, Fahrüddin. *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl*. thk. Abdüllatif Said Fûde. Beyrut: Darü'z-Zehair, 2015.
- Semîn el-Halebî, Şihâbuddin Ahmed. *Umdetu'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Türkî, İbrahim b. Mansur. "el-Kavl bi's-sarfe fi i'câzî'l-Kur'âni'l-Kerim". *Mecelletü Camiati Ümmi'l-Kura* 2 (2009).
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzî'l-Kur'an". *DİA*. C. XXI. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe". *DİA*. C. XXXVI. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Yurt, Mehmet Emin. *Fahreddin Râzî'ye Göre İ'câzî'l-Kur'an (Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Bağlamında)*. Ankara: Gece Akademi, 2018.
- Zerkan, Muhammed Salih. *Fahreddin er-Râzî ve arâuhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye*. Kahire: Dâru'l-fikr, 1963.
- Zerkânî, Muḥammed Abdulâzîm. *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l Fikr, ty.

EXTENDED ABSTRACT

The issue of *I'câzî'l-Qur'an* has been a significant topic in Qur'anic sciences since the initial times. This discipline aims to determine that the source of Qur'an is the revelation as a proof of the truth of prophecy against those who deny the prophethood. Thus, although the Arab scholars were challenged to reveal a likeness of the Qur'an, that never succeeded. The Qur'an, which left its interlocutors incapable of claiming that Muhammad was the true prophet, is a miraculous work. However, its i'jaz aspect has been discussed since early times. Despite the differences, the overwhelming majority of Islamic scholars argued that the i'jaz aspect of the Qur'an originated in itself, that is, its language, meaning, style and verse. Certain scholars, led by the dissenting scholar Ibrahim Nazzâm, claimed that the miracle of the Qur'an was not inherent but due to an external reasons. Accordingly, if Allah had not prevented the Arab writers, they could introduce a likeness of the Qur'an. Thus, this obstruction becomes technically the i'jaz aspect of the Qur'an. In fact, according to both approaches, the Qur'an is a miracle and originated in revelation. However, the claim that the Qur'an's i'jaz aspect included replicability has been widely discussed in the tafsir literature.

The current research aimed to determine the ideas of Fakhraddin al-Razi within this debate on i'jaz. Because it could be suggested that there is no accurate and holistic conclusion in the studies conducted in Turkey on Razi's approach to i'jaz. There are those who claimed that Razi did not adopted the theory of replicability, while others argued that he accepted the theory as an aspect of i'jaz. However, one of the main problems observed in these studies was the unavailability of all Razi's works on the topic. The second was the presentation of the information without the publication chronology of his works, and the ignorance of the intellectual changes that the author has experienced. Thus, the determination of the changes in Razi's approach to i'jaz and his final views is important. A more inclusive and systematic method was adopted to reach a better conclusion on the topic. Initially, the publication chronology of all his works and surah commentaries where the author tackled the issue of i'jaz were determined. Then, textual readings were conducted based on the chronology. The traces of the intellectual changes across the works on i'jaz were determined and the text was constructed by comparing these changes.

Razi stated that the i'jaz aspect of the Qur'an was fluent in his work *Nihayetü'l-îcâz* that he wrote during the early stages of his publication life. On the other hand, he criticized the claim that the i'jaz aspect was replicability from several perspectives and stated that was an inconsistent and invalid theory. According to Razi, who continued to criticize the theory of replicability in his later work, *Nihayetü'l-ukûl*, the i'jaz aspect of the Qur'an is in the unity of fluency and verse. However, in this work, it was observed that his opposition to the proponents of replicability was softer. According to him, it does not matter whether the miracle of the Qur'an was due to the linguistic structure of the text or whether due to replicability as it was claimed, in any case, the Qur'an was miraculous. In this analysis, Razi revealed that the replicability approach could also be a possible aspect of i'jaz. On the other hand, Râzî added the prevention of something ordinary to the definition of miracle allowed a definition that would now include replicability. In another work, he stated that there was no corruption (invalidity/inconsistency) in the understanding of replicability that he expressed as the opinion of certain theologians.

In conclusion, according to Razi, who focused on the common goal of the miraculous Qur'an, the i'jaz of the Qur'an is realized, whether it by itself or by replicability. He clearly stated that he adopted the Qur'an as a miracle, where the dichotomy of fluency and replicability intersects. Thus, by developing a dialectical method between the two approaches, Razi changed the direction of the ongoing conflict between the Ahl as-Sunnah and the dissenters towards a common outcome and finally proposed a type of solution. It is important to be very careful when determining the ideas of scholars like Razi, who did not adopt uniform ideas during their scientific lives and experienced intellectual changes. One should go back and forth between the works with the sensitivity of an archaeologist, and the relevant topic should be analyzed in detail. Thus, all the works of the author should be included in the research and the intellectual changes that were observed in the process should be scrutinized. Thus, it should be known that this would lead to a more holistic and accurate conclusion.